

ЮБИЛЕЙ

Тюрк культураны энчилигин ачыкъялаган алим

Гуманитар тинтуилени Кьабарды-Малкяр институтуну ачык илму кылуу кылуу республикада культуруологиядан биринчи доктор, белгилли кесаматчы Орусбийланы Фатима «Жангьа жол», «Кьарчай-Малкяр фольклор», «Портретле эм проблемала», «Метафизика колеса», Тюрк культуруологияны соруулары деген китابلарны эм кеп илму иштен автурду. Ала барысы да бийик профессионал даражада жазылганды. Аланы ичинде «Малкяр литератураны тарыхыны очерклерин» энчи жерни алады.

Фатима Горхой

Белгилле айтырчанды, 1986 жылда Орусбийланы кызылары «Советская многонациональная литература народов СССР» деген академиялы иш хазырланганда, кьарчай-малкяр адабиятын тарыхын жазганды. Юбилейни алында Фатима Анауровна бла этген ушакъыбыны «Метафизика колеса» басмалангандан сора Интернетде болган даулаша бла байламлы не айтыргъа болуушунда деп башлаган эдик.

Ол китаны оююндан Москвада басмаланган «Национальный интерес» (№2, 2008 ж.) журналда Наима Нефисова манга битеу да окуучулары атларындын жорек ырызлыгын билдиргенди. Алып этмеги, аны былайда бир айтканы эсте тюркжорек сюеме.

Тинтими ул культурулогия жаны бла терен жазылганды. Ол жангыды, саулай торк дунияны тарыхында алгын халк асламлабга белгилли болмаганды затла да тапканма мен анда. Кавказны оююндан чыкканын киталтабга хар заманда да окуп буркун кьарыма. Алай сийни ишгижини солууму бир алмай окугъуямын. Анда айтылган шартла даулашасыздыла», - деген эди ол манга.

Белгилли москванан издател Кьоркьазман Борис «Метафизиканы» Парижге Халкы аралык китап кермоочке элтенди. Анда аны магыналыгынын чертгенди. Нек дегенде Аристотель заманларын бери Европада тюрк клоупени культурулары жажил кийик, адеспизика кергозтуклоп турганды.

Орусбийланы Фатима уа тюрк дунияны культурусын кеп жылланы ичинде тинтти, аны энчилиги, бурундуулугу, магыналыгынын да кеп шартла бла белгилгенди. Ол битеу дунияда тийишли даражада бол-

гъанын, Запад бла Восток не заманлада да бир бирлеринден айырмалы, башха маданиятлары, жашуу жоруклары да алай болганын чертгенди.

Бахсан аузу бла Орусбийланы бир бирден айырмрга онг жокъду, тарых кеси байлаганды аламы. Халкны жарыкыландырууда кеп кыйын салганды ол тускуму келечилери, Фатиманы аптасы Чепле орусиян урушда кергозтген жигитлик ючюн Георгияни жору бла сауыаланганды. Жангы власты а аны илшанганга салганды.

Барсада ол шарт аны он жашыны жореклеринде тууган жерлерине соймекликни ёнотмгенди, ала Улуу Ата журт урушун кезинде кьанларын-жанларын аймай сермешгенди.

Фатиманы атасы Азиягъа кулакчына 1936 жылда Ташкент областын «Вагъу» сохузна кеюоренди. Ол анда 1941 жылда тууганды, атасы уа эки жылдан сора кеткенди уруша. Десант аскерледе кылуулук этгенди.

Кьазаватандан кьайтханындан сора иш кеплю таулу жаны терк окуна эсеп, сохозни бир бёлумюно таматасы, ызы бла уа терт сохозни биригиююно генеральнй директору этдиле. «Манга атам «старшина» деуду эди, деп эсгереди Фатима. «-Бизни юйге алыкъа ток тартылмагъан эди да, мен тырман севиле айтханлай, ол тракторну дивижондан гитче электростанциячык этген эди. Сегизжилык школму бошгъанмайлы, мен орта билим алып ючюн ол Андижанда юй сапып алгъан эди. Сау кьадырында манга не заманда

да билеклик этип турганды. Атам бла бирге сохозда ишлеген кулулукчула чойотлопо болгъанлары оюмдеди. Баууд элде малкярлыла, остетиниле, кьарчайлыла, кьырым татарлыла жашагъан орманла бар эдиле. Директор этгенлеринден сора бизни эркин юйге кечорендиле: улуу арбазында голле, жоюзом да есе эдиле».

Школдан сора Фатима Ташкентни кьырал университетине, ючюнчю курсдан а 1960 жылда уа Дондагъы Ростову университетине кичеп, аны эки жылдан таусханды. Ол кезуте ол Баку шахардан догерги жаш Тимур Абисалов бла юйор кьурады. Ол инженер эди. Алагъа балачык тууды. Жаш ата бла ана Москвада аспирантурагъа кирдиле: Фатима Горхой атты Битудейна литературны институту, Тимур а СССР-ни Кьурулуш министрствосуно илму-излем институтуна.

Ол студент жылла битеу да жашуумда эм игиле эдиле. Мунде леде жангы кермоочке, театралда премьерала, Литератураны ара ююнде (СДЛ-де) бардырылган ингриле-барысына да заман таб эдик жибиз да, - деп эсгереди Орусбийланы кыз. Жарсыугъа, эри, жашы да ауруп, жашуудан замансыз кеткенди.

Институтта да билимиллиги бла Фатима айырмалы болганды. Аспирантурада малкяр адабиятта жанрланы кьураулу жолларына юсюндан кандидат диссертациясын жазып, аны 1968 жылда кьоруулаганды. Жаш алим ол жыл окуна Кьабарты-Малкяр илму-излем институтуа келип, Черкеск шахаргъа кичени бла байламлы, 70-чи жылда бир кесек заманчыкъга бёлонгенин айтмакъ, андан бери анда урунуп келеди.

Башында сагъынлыган тюрк дуниягъа жоралангандан китабин жазгъанда, Фатима бу жангы таммага топусунлай берилген эди дегер болуукъду. Культура байламлыкъ жаны бла программага кере, Турцияда сегиз ай туруп, архивледе улуу иш бардырганды.

«Нек башлаган эдим мен «Метафизика колеса» китаны жазып? Жарсыугъа, шендюю дунияда Европада цивилизациягъа аслам эс бурудула. Алай западны философиясында болгъан хар зат востокну философиясында да барды - дейди ол. «Аны оююндан Геси, Гете, Юнг, Гердер да жазгандыла.

Западны философиясы башдан жаратылган затды. Востокну философиясы уа практикадан, жерден жаратылганды.

Тюрклюле жашууну чаркы кьайры барса да, аны ызындан бардыла. Ала аны башларын да кьурагъан жоруклабга бойсундуругъа бир заманда да керюмегендиле, жашууга бойсунуп калгъандыла. Чингизханы, Тамерланы оюмларына кере, кьыралгъа бир адам башчылыкъ этерге керекди. Бу модель бла кичинген жер башында бек ючюн кьыралла болгъандыла.

Кьабарты-Малкярда окуна бир-бир алимле ангылабмагъандыла китаны магыналыгын бошгъанга. Бу иштин болгъанын кергозтеме: Запад бла Восток».

Бусагъатда алим тиширеу кьарчай-малкяр жомакчалыны юсюндан монографиясын бошгъанга. Бу иштинде эди ол биринчи. Жыймадыкылабга ал сёз жазылганды болмама, алыкъа бизни бу хазнабыны оююндан илму иш болмаганды. Андан сора да, «Урунч этенин» деген жыймадыкылабга критика статьяларын чыгарганды.

Орусбийланы Фатима жашуунда, чыгармачылыкъ ишинде да керти жолу тууп келеди. Кесине тышындын танычылыкъ да илемгенди. Алай ышпаныры оюн жоралагъанды анга айтхылыкъ поэт Зумакулланы Танзия кесини аламан назмуусун:

*Туугъан болур Орусбий кызы
Жашар ючюн сукуландыра
Халкы, ишине сизе биз жашагъан
Тамашагъа кьалдырады
кьаламы.*

*Ол кеси да ашыяланы тууду,
Атасы да амане эт жуугу.
Бир да аруу кышы, кезе,
Халк тилинде аруу айтылган аты.*

*Сёзюн айта ол акьырын,
Акъылманла бла этеди нарт ушакъ,
Барысын да тамашагъа кьалдыра,
Жорекледе сымтек отла жандыра.*

КьОНАКЛАНЫ Хасан.

Школ жашуу

Шендюю излемледен артха кьалмай

Цаколаны Мусса Ташлы-Таланы орта школуну (республикада бек арттели мектеп) директоргъа айтырлгъанлы кеп болмады. Ол алыкъа жаш адамы, алай билим беруде жангы амалланы хайырлангъа хунери болганын кергозталганды. Шендюю тёлую излемлерин иги ангылайды. Жумуш бла шахаргъа кетип турганын себепти ослу юйю завууну Шуняланы Ирина бла ушакъ этдик.

Шуняланы Ирина

Ол айтхангъа кере, кьыйыр элдеги школгъа КьМР-ни Билим беруу эм илму министрствосу, Лескен району Билим беруу управленийсы болушханлай, не жаны бла да эс тапдыргъанлай турдыла. Тийишчи миллет проекте кере, историле, география, химия кабинетге керекли зат алынгандыла.

Андан сора да, хмийандан дерсени тынгылы бардырча компьютер барды. Прокторноу, инструктор кынаны энди кьайсы дерсе да хайырлангъа керюренгенди. Жети жангы компьютере дерсеге хазырлангъа уастанла, сабиле да бирча сюенди. Жангы автобусу уа районда бек алгъа ташлы талаула алган эдиле.

Окутуу-юйретуу ишде кеп тюрлю олимпиадалагъа кьаты-

шуну улму магъанасы барды. Алагъа хазырлангъану ноибреде башлайдыла. Жыл бошла туруп, районда школаны окуучулары эришдиле. Анда хорлагъанла уа республикалы олимпиадалагъа кьатышырга онг табдыла.

Район эришуделе Болталаны Ала биологиядан биринчи болганды. Аны жерлени малкяр тилден бла литературдан, физкультурадан да алгъандыла. Бюгюнлюкде тюркчю классны окуучулары малкяр тилден бла литературдан республикада

бардырлыкъ олимпиадалагъа кьыста хазырлана турган кезимдерди.

Энди кьыралда жангы стандартларгъа кере дерсе бардырлап тебигиредиле. Аны оююндан сагъышны бу школда да алынгандан этгенди. Башланган классна уастазы Атуллуаны Людмила усталкыны ёдорген курслада окуп кьайтханды. Апрель айдан биринчи класса барлыкъланы жангы окуу жылга хазырлап башлаганды.

Биринчи сентябрде школун боасагъасындан атларкы сабиле уа жангы стандартларгъа кере окурукъдула.

Лескен району Билим беруу управленийсыны болушлугу бла окуу китала, методика пособиала да алынгандыла. Бу жангылыкъла сабиле бютюнда билимлы болуларына себеплик этериклерине уастазла ышанылдыла.

Бир кьырал экзаменнге хазырлангъа жангы окуу жыл башлангъанлай киршиген эдиле. Быйыл школун бошарык 12 окуу орус тилден бла математикадан, расписаниядан тышында да, дерсе бардырадыла. Ол сюнаугъа школчула тынгылы кеп дерсе хазырландыла.

МАМАРЛАНЫ Алий.

Бир жерлим оююндан

Ол Атайиланы Матгерий бла Ажоланы Жамботу кызы Сулхантны он башлы толую юйюрюно жашларындын биринди. Огъары Малкярда анда жыры Магомед дейдиле. Быйыл аны 85-жыллыкъ юбилейн белгилерикибди. Бусагъатда жалаанда юч кьарындаш Исмаиль, Мухтар, Магомед - саула.

Заманнда улму билим алмагъан эсе да, элде, Черек аулунда да аты айтылган малчыныча, жырчыныча, назмучунуца, жамаут ишлеге да тири кьатыша келген адамладан биринча тапайдыла.

Магомедни атасы Матгерий хар неге да кылуу жарашхан ху-нерли уста адам болганды. Заманнда ол кьатышмай, Черек аузууну элдеринде хазна кьууанч, ахшы кьууум бол-

тханлай, аны тамата жыры Магомед бирси кьызы Сулхантны он башлы толую юйюрюно жашларындын биринди. Огъары Малкярда анда жыры Магомед дейдиле. Быйыл аны 85-жыллыкъ юбилейн белгилерикибди. Бусагъатда жалаанда юч кьарындаш Исмаиль, Мухтар, Магомед - саула.

Заманнда улму билим алмагъан эсе да, элде, Черек аулунда да аты айтылган малчыныча, жырчыныча, назмучунуца, жамаут ишлеге да тири кьатыша келген адамладан биринча тапайдыла.

Магомедни атасы Матгерий хар неге да кылуу жарашхан ху-нерли уста адам болганды. Заманнда ол кьатышмай, Черек аузууну элдеринде хазна кьууанч, ахшы кьууум бол-

Матгерий Атайил

Эл адамы

магъанды. Тойгъа ол да келди. Алай кере, ала Мухолда жашал си да, кеслерин кьурап, алай барып болгъандыла Мухолдан Саутугъа, Фардыкта, Шауурдатха, башха элдеге аны керюрю ючюн. Ийнарланы, жырланы, назмулары да олтуруп турганды, кеси курал, халкыны дууна кьараткан киши эди. Ол замандагъы Асанов атлы колхозда бригадир болуп ишлегенди, малчылыкъ, жерчилик жаны бла да, жемип терекле ёсдюрюрге да уста болуучусун элпие унутмагъанды.

Тёгөлгени топусунлай киши кьайтармайды. Матгерийни улму юйюрдю да кёчюнчюлюк сымайды. Кьазакъстанны Акьмола областыны Макин районунда немециле, полякыла, украинлыла да жашай эдиле. Анда Тельман атты эли «Кызыл-Будай» колхозунда тамата ынырда башчы болуп турганды. Жашлары малчылыкъ да, жерчилик ишлегенди, гитичкиери уа школгъа жорий эдиле.

Мени бла ушакъында кеп затты сынанган хурметли тамата Магомед «Алтыжыллыкъ кьарындашчыгъым Алийни кезери ауруп, аны, Атбасар район арагъа элтип, кьаратырга комедант жибермей, ол окукуп болуп кьалган эдим» - деп, ол кюннюг саркьуунда арымгъан Чайнакшы сууну жагъаларыны суратлары керюнгендей тургандыла.

Матгерийни жерчилик, малчылыкъ, жыр, теусеу, жарыкчылыкъ бла жашагъан юйюрю тууган журтубузгъа кьай-

магъанды. Тойгъа ол да келди. Алай кере, ала Мухолда жашал си да, кеслерин кьурап, алай барып болгъандыла Мухолдан Саутугъа, Фардыкта, Шауурдатха, башха элдеге аны керюрю ючюн. Ийнарланы, жырланы, назмулары да олтуруп турганды, кеси курал, халкыны дууна кьараткан киши эди. Ол замандагъы Асанов атлы колхозда бригадир болуп ишлегенди, малчылыкъ, жерчилик жаны бла да, жемип терекле ёсдюрюрге да уста болуучусун элпие унутмагъанды.

Тёгөлгени топусунлай киши кьайтармайды. Матгерийни улму юйюрдю да кёчюнчюлюк сымайды. Кьазакъстанны Акьмола областыны Макин районунда немециле, полякыла, украинлыла да жашай эдиле. Анда Тельман атты эли «Кызыл-Будай» колхозунда тамата ынырда башчы болуп турганды. Жашлары малчылыкъ да, жерчилик ишлегенди, гитичкиери уа школгъа жорий эдиле.

Мени бла ушакъында кеп затты сынанган хурметли тамата Магомед «Алтыжыллыкъ кьарындашчыгъым Алийни кезери ауруп, аны, Атбасар район арагъа элтип, кьаратырга комедант жибермей, ол окукуп болуп кьалган эдим» - деп, ол кюннюг саркьуунда арымгъан Чайнакшы сууну жагъаларыны суратлары керюнгендей тургандыла.

Матгерийни жерчилик, малчылыкъ, жыр, теусеу, жарыкчылыкъ бла жашагъан юйюрю тууган журтубузгъа кьай-

магъанды. Тойгъа ол да келди. Алай кере, ала Мухолда жашал си да, кеслерин кьурап, алай барып болгъандыла Мухолдан Саутугъа, Фардыкта, Шауурдатха, башха элдеге аны керюрю ючюн. Ийнарланы, жырланы, назмулары да олтуруп турганды, кеси курал, халкыны дууна кьараткан киши эди. Ол замандагъы Асанов атлы колхозда бригадир болуп ишлегенди, малчылыкъ, жерчилик жаны бла да, жемип терекле ёсдюрюрге да уста болуучусун элпие унутмагъанды.

аны айыргъанлы 16 жыл болды. Магомед а, абызырал, син бошпай кьыймаганды. Ана жашуундан замансыз айырлыгын сабилерин окутханды, юйю-юйдегили этгенди. Ала барысы да бийик билим алгъандыла. Элде, районда, республикада башха жерлеринде бирер жерде урунадыла.

Атайил улуну кенг арбазы, кьойлай юйю, жемип терекле, кёйте, картоф ёсген жараулу бахчасы. Аталары бла бирге юйюрю бек гитичи Мурат жашады, аны ой бийчеси Хозараны Ибрагимини кызы Нина шахарда, башха жерледе турган жашларына, кьызылары, келинлерине, киеулерине, туудукъларында да, ата юйюк эте, жарык тебиди. Ала Магомедни кере терк-терк келди. Алай кюнлери уа битеу кьыйынлыкъларын, жалпа седретген саулугъуну жарыкханын, кьартылгъан да унутурдыла.

Бу адамны арбазындан чыга туруп, мен аны жорегини тынгысызлыгын ангыламагъанымы севгенца, ушакъ тау тёлемеге сагъышы кьадыра, кьъ жашларын кьол сыртла бла сорте, кеп затланы эсине тюршоре, жангы заман тизгинле жазаргъа келленгенге а эсепген эдим.

Магомед сёзге кванат битдире жазгъан назму тизгинлеринден биламын юлтеге калтйрме:

*Жаулап ичинде атыла,
Айрымалды сени хатын.
Аз болуп, багъалы затныч,
Айтдыгъанса халкымы аты...
(«Кьуйиланы Кьайсынгъа»)*

Эсе тулу

Эллилери унутмайдыла

Бабуентини орта школуну бешинчи классны окуучуларыны отряды мындан ары бир эллилери Бёзюлюк. Хамитни атын жорюторюкю. Анга жоралп сабиле ачык дерс да бардыргандыла эм эри аны кызын, келинин да чачыргъандыла. Ала уа класска сауагъа сурат келтиргенди.

Бабуентини орта школуну бешинчи классны окуучуларыны отряды мындан ары бир эллилери Бёзюлюк. Хамитни атын жорюторюкю. Анга жоралп сабиле ачык дерс да бардыргандыла эм эри аны кызын, келинин да чачыргъандыла. Ала уа класска сауагъа сурат келтиргенди.

Класска сауагъа - сурат.

Бу ахшы тере школда бардырылганын бир талай заман болды. Хар жыл сайын бир класска урушда жанларын-кьыраларын аймай сермештен, урунуда жигерлини юлгюсюн кергозтген адамланы аты аталады.

Бабуентини орта школуну бешинчи классны окуучуларыны отряды мындан ары бир эллилери Бёзюлюк. Хамитни атын жорюторюкю. Анга жоралп сабиле ачык дерс да бардыргандыла эм эри аны кызын, келинин да чачыргъандыла. Ала уа класска сауагъа сурат келтиргенди.

уруш башланганда, анга кызыкъ жылдан атаплагъан эди. Ишден ары-тала билмеген аны бирчеси Оздакланы Чомгол бла эки кызы ёсдюре эдиле. Кьазуатха ол 115-чи Кьабарты-Малкяр дивизияны санында киришгенди. Кеп сермешледе ёлмюк бла бетден-бетге тубогенди, аланы бирин да унутмай эди. Алай Ростов областында Улуу

уруш башланганда, анга кызыкъ жылдан атаплагъан эди. Ишден ары-тала билмеген аны бирчеси Оздакланы Чомгол бла эки кызы ёсдюре эдиле. Кьазуатха ол 115-чи Кьабарты-Малкяр дивизияны санында киришгенди. Кеп сермешледе ёлмюк бла бетден-бетге тубогенди, аланы бирин да унутмай эди. Алай Ростов областында Улуу

уруш башланганда, анга кызыкъ жылдан атаплагъан эди. Ишден ары-тала билмеген аны бирчеси Оздакланы Чомгол бла эки кызы ёсдюре эдиле. Кьазуатха ол 115-чи Кьабарты-Малкяр дивизияны санында киришгенди. Кеп сермешледе ёлмюк бла бетден-бетге тубогенди, аланы бирин да унутмай эди. Алай Ростов областында Улуу

уруш башланганда, анга кызыкъ жылдан атаплагъан эди. Ишден ары-тала билмеген аны бирчеси Оздакланы Чомгол бла эки кызы ёсдюре эдиле. Кьазуатха ол 115-чи Кьабарты-Малкяр дивизияны санында киришгенди. Кеп сермешледе ёлмюк бла бетден-бетге тубогенди, аланы бирин да унутмай эди. Алай Ростов областында Улуу

уруш башланганда, анга кызыкъ жылдан атаплагъан эди. Ишден ары-тала билмеген аны бирчеси Оздакланы Чомгол бла эки кызы ёсдюре эдиле. Кьазуатха ол 115-чи Кьабарты-Малкяр дивизияны санында киришгенди. Кеп сермешледе ёлмюк бла бетден-бетге тубогенди, аланы бирин да унутмай эди. Алай Ростов областында Улуу

ХОПЛАНЫ Марзият. Суратланы автор алганды.

... Малкяр аузууну бек аруу жери Кёк чирик кёни тирисинде, Келген кьонакыгъа ачыкды тюрю Малкяр халкыны ол тюрисинде... («Чирик кёл».)

ГЕЛЛАНЫ Лиза.

